

Fischerné Dárdai Ágnes

Régi tankönyvek a Pécsi Klimó Püspöki Könyvtárban

*„A könyveket nem szeretni annyi, mint nem szeretni a bölcsességet,
s a bölcsességet nem szeretni annyi, mint állatívá lenni...
Vigyázzunk tehát! Mivelhogy a könyvek révén
sokan lesznek tudóssá az iskolán kívül is;
könyvek nélkül pedig senki nem lesz tudós még az iskolában sem:
ha szeretjük az iskolát, szeressük a könyveket, az iskolák lelkét is;
amelyik iskolát nem éltetik a könyvek, az halott.”*

(Comenius a „tanító” könyvekről, Sárospatak, 1650.)

Bevezetés

A neveléstörténet egyik igen izgalmas, bár eléggé elhanyagolt területe a tankönyvtörténet. A tankönyvtörténeti elemzések segítségével régmúlt korok tankönyveiből sok minden kiolvasható, hiszen a tankönyvek egyrészt kulturális javakat, filozófiákat, ideológiákat, politikai/oktatáspolitikai érdekeket és értékeket, valamint hatalmi szándékokat közvetítenek, másrészt világképet, erkölcsi, ideológiai értékeket, tudományfelfogást, mentalitást, életérzést, társadalmi viszonyokat tükröznek. S mivel a tankönyv történetileg változó dokumentum, ezért alkalmas annak vizsgálatára is, hogyan tükröződik benne elmúlt korok szellemisége, életfilozófiája, tudományos szemlélete, „korszelleme”.

Más európai nemzetekhez hasonlóan a felvilágosodás korának Magyarországon is erőteljes törekvés mutatkozott arra, hogy mindennek előtt a közoktatásban (a népiskolákban, és középfokú tanintézetekben, de a felsőoktatás bizonyos tantárgyai esetében is) a nemzeti nyelv, azaz a magyar legyen az oktatás nyelve. Amikor a 18. század végén elkezdődött, majd a reformkorban felerősödött a nyelvújító mozgalom, ez egyben a magyar nyelv iskolai tanításáért, illetve tágabb értelemben az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmet is jelentette. Megállapítható tehát, hogy a magyar nyelvű oktatásért folytatott harc egyik természetes területe volt a magyar nyelven megjelentett tankönyvek ügye, valamint ezeknek a tankönyvek kiadása, beleértve az oktatást szolgáló könyvtárak, könyvgyűjtemények számára történő megvásárlásukat is.

A könyvtárak régi könyves állományában megbújó tankönyvek feltárása tehát több szempontból is elmélyült kutatómunkát kíván. Mindennek előtt szükséges a tankönyvállományt neveléstörténeti, intézménytörténeti, könyv- és könyvtártörténeti, valamint művelődés-, és tudománytörténeti megközelítéssel számba venni. Történelem, magyar nyelv és irodalom, pedagógia-, és könyvtárszakos szak-

dolgozók, tudományos diákköri dolgozatot készítő és doktorandusok számára lehetnek relevánsak a következő, komplex tankönyvtörténeti megközelítést felvető kérdések. Mely tankönyvtípusok jellemzőek az elmúlt évszázadokra? Mely tudományok/tudományterületek reprezentálják a korabeli tankönyvek tematikáját? Milyen jellegzetességek tárhatók fel a korabeli tankönyvekben/tudományos könyvekben a tudományos nyelvvel kapcsolatban? Hogyan fejlődött, differenciálódott magyar nyelvű tankönyveinkben a tudományos nyelv, általa hogyan fejlődött a köznyelv? Kik a tudományos könyvek szerzői, hogyan alakult peregrinációjuk, mely egyetemeken szerezték műveltségüket? Milyen könyvekkel, tankönyvekkel gyarapították hazatérésük után könyvtáraikat? Melyek voltak a tanulást, tanítást segítő könyvtári állományok beszerzésének módjai, útjai? Milyen műveltségkép bontakozik ki a korabeli tankönyvekből? Mi lehetett e tankönyvek hatása? Van-e különbség az egyes felekezetek által kiadott tankönyvek között tartalmi és formai tekintetben?

A kérdések még sorolhatók, de így is nyilvánvaló, hogy a téma sokoldalú, probléma- és fejlődéstörténeti, valamint multidiszciplináris szemlélettel közelíthető meg. Jelen tanulmányban nem érintjük e kérdések sokaságát, pusztán arra vállalkozunk, hogy röviden bemutatjuk a Klimó gyűjtemény tankönyvállományát, és a magyar nyelvűek közül néhányat kiválasztva felvillantunk néhány művelődéstörténeti érdekességet. Mélyebb összefüggések feltárására a tankönyvek globális, valamint szisztematikus, egyenkénti elemzése után kerülhet sor. A tankönyvtörténeti elemzések fontosságát hangsúlyozva továbbá arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a tankönyvtörténet nemcsak a neveléstudomány ügye, hanem a klasszikus tudományok szinte mindegyike fontos információkat nyerhet a régi tankönyvek által saját diszciplínájának történeti előzményeiről, a tudományos ismeretek és nézetek terjedéséről, meghatározó tudományfilozófiák fejlődéséről. A régebbi évszázadokból származó tankönyvek közül a magyar tankönyvek pedig különösen jó lehetőséget teremtenek arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan is alakult ki egy-egy tudomány magyar nyelvű szókincs-készlete.

Magyar nyelvű tankönyvek (1777–1848) regisztere

Ami a magyar nyelvű tankönyveket illeti, Fehér Erzsébet jóvoltából¹ rendelkezünk egy olyan tankönyvlistával, amely az 1777 és 1848 között megjelent minden, ma hozzáférhető alsó- és középszintű magyar nyelvű tankönyvet számba vett, de röviden érinti az 1777 előtt megjelent magyar nyelvű tankönyveket is.² Fehér Erzsébet gyűjtőmunkájának fő színhelye az Országos Széchényi Könyvtár volt. A gyűjtemény „kontrollálása” érdekében azonban átvizsgálta az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az ELTE Egyetemi Könyvtár, a Ráday Gyűjtemény Könyvtára, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az egri Egyházmegyei Könyvtár, a miskolci Léway Könyvtár, a debreceni Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára és a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium Könyvtára állományát is. A felsorolásból kitűnik, hogy a pécsi hajdani püspöki könyvtárban nem járt, a Klimó gyűjteményt tehát nem vonta be vizsgálatába, bár jelzi, hogy „*tankönyvgyűjteményünk teljessége csupán viszonylagos: a jövőben bizonyára fel-*

színre kerülnek további olyan tankönyvek, amelyek munkánkban nem szerepelnek. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy további tudományos könyvtárak átvilágítása újabb, itt nem szereplő tankönyveket hoz felszínre.” Fehér Erzsébet fent említett tankönyvlistájában 459 tételt szerepeltet. A bibliográfiai adatokon kívül a szerző közli a tankönyv rövid tartalmát, és azt hogy melyik iskolatípusban használták. Fehér Erzsébet az általa közölt tankönyvek összességét reprezentatívnak tekinti, amelyet gyűjtőmunkájának alaposágára tekintettel nem lehet okunk megkérdőjelezni. Nem is kívánjuk tehát (mert nem lehet) összehasonlítani Fehér Erzsébet listáját a Klimó gyűjtemény tankönyvlistájával. Hiszen Fehér a magyar nyelvű alsó- és középfokú oktatás tankönyveit vette számba, míg a mi gyűjteményünk elsősorban a felsőoktatási képzés számára történt beszerzésekből formálódott. Fehér Erzsébet problémafelvetése, a korabeli tankönyvekre vonatkozó gyűjtőmunkája viszont óhatatlanul felveti annak a kérdését, hogy vajon a Klimó gyűjteményben vannak-e kifejezetten az oktatás és tanulás számára készült tankönyvek? Ha igen, milyen a megoszlásuk? Mikor keletkeztek, kik írták őket? Milyen nyelvűek? Milyen tudományterületet reprezentálnak? Ezekre a kérdésekre kerestük a választ, amikor a Klimó gyűjteményt abból a szempontból vizsgáltuk át, hogy milyen és mekkora tankönyvkollekcióval rendelkezik.

Tankönyvek a Klimó Könyvtár katalógusában³

A Pécsi Püspöki Könyvtár Klimó György pécsi püspök tevékenysége alatt formálódott a 18. század egyik jelentős tudományos gyűjteményévé. A könyvtár alapját Klimó püspök elődje, Herényi Zsigmond közel háromezer darabos gyűjteménye képezte, amely zömmel teológiai, jogi, liturgiái és történeti munkákat tartalmazott. Az állomány gyarapítása akkoriban ugyanolyan elvek szerint történt, mint ahogy ma is: a tervezett egyetem minden fakultásának oktatási és tanulási igényeit szem előtt tartva, az akkori tudományok minden szakterületéről a legfontosabbnak ítélt munkákat szerezték be, régi és korabeli szerzőktől. A gyarapítás tehát igen tervszerűen és célszerűen történt. Legtöbbet Ausztriában és Itáliában vásároltak, főleg orvostudományi, jogi, teológiai, természettudományi, nyelvészeti tárgyú könyveket. Amikor az alapító Klimó meghalt, könyvtára tizenötezer kötetet számlált. Utódai majd fél évszázadig nem gyarapították az állományt, viszont 1828-ban Szepeszy Ignác személyében olyan püspök került az egyházmegye élére, aki újból felelevenítette az egyetemalapítás gondolatát, és ennek szellemében gazdagon pártolta a tudományok művelését, és ehhez szakmunkák beszerzését. Az ő általa építtetett klasszicista épületbe került 1832-ben a Klimó gyűjtemény, valamint az utódok, köztük a saját maga által kezdeményezett gyarapodás is.

A gyűjtemény történetében a következő jelentős esemény az 1923-ban a Pozsonyból menekülni kényszerülő Erzsébet Egyetem Pécsre kerülése. A könyvtárat Pozsonyban otthagyni kényszerülő egyetem számára gróf Zichy Gyula püspök adta át örökös használatra a könyvtár épületét a közel harmincötezer kötettel, valamint a Székeskáptalan hétezer darabos gyűjteményét is.

E több mint egy évszázados történeti utat megjárt gyűjtemény könyvvállományának katalógusát Móró Mária Anna nemcsak könyvformátumban, hanem elekt-

ronikus katalógusban is feltárta.⁴ Az adatbázisban a bibliográfiai rekordokban a „tankönyv” szóra keresve 472 tételt találtunk. A rekordokat egyenként átvizsgáltuk, majd a címleírás szerint nem egyértelműnek tűnő dokumentumokat, tankönyv-műfajukat kontrollálva, egyenként kézbe is vettük.

A tankönyvek kronológiai és nyelvi megoszlása

A tankönyv kollekció hét darab (16. századi) antikvát tartalmaz. A legkorábbi tankönyv, amelyet Kölnben adtak ki 1503-ban, Hugó Argentinensis tollából származik. A tankönyv, amelyet bejegyzése szerint Dienes István vásárolt meg, teológiai témájú szövegek kompendiuma. Az összes antikva tankönyv ehhez hasonló jellegű kiadvány, többségük latin nyelvű, teológiai, zömmel Biblia-magyarázatok tartalmazó szövegekből áll. A 17. századi tankönyvekből már valamivel több található, összesen 18 mű. A Klimó gyűjtemény tankönyveinek többsége (327 mű), a tankönyvek közel 70%-a a 18. századból származik. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen ez azon évszázad, amikor Magyarországon a felvilágosodás, a nyelvújító és tudománynépszerűsítő mozgalom, de különösen a Mária Terézia által elrendelt 1777-es Ratio Educationis hatására államilag ösztönzötté vált az iskola-tartás mindhárom (felső-, közép-, és alap-) szintje. Az iskolai oktatás törvény által előírt kötelező jellege, és ezzel tömegessé válásának kezdeti lépései ösztönző erővel hatottak a kor tudósaira, akik tudományos nézeteiket írásba foglalták, téziseiket vitára bocsátották. De hatottak a kevésbé híres, ám tudós tanárookra is, akik felismerték a korszak legfontosabb tudományos műveinek jelentőségét, ezért más nemzetek elismert szerzőinek munkáit megvásárolták, itthoni iskolákban, kollégiumokban tanították, a nyelvújítás kezdeti éveitől pedig a legnépszerűbb tanulásra és tanításra alkalmas könyveket, tankönyveket magyarították, és azokat kiegészítették.

A püspöki könyvtár tankönyveinek döntő többsége (361 db) latin nyelvű. Kisebbsége (79 db) német, illetve magyar nyelvű (26 db). Elenyésző számban (egy-egy példányban) találhatóak francia, horvát, olasz, arab, görög és szlovák nyelvű tankönyvek. Ez utóbbiak mindegyike nyelvkönyv, mégpedig a latin által magyar-
rázva. A tankönyvek latin nyelvűsége nem szorul magyarázatra, hiszen közismert, hogy akkoriban mind a tudományoknak, mind pedig az oktatásnak a nyelve a latin volt. Ez utóbbi tényről sajátos módon a magyar nyelvű tankönyvek előszavaiból szerezhetünk tudomást. Miközben a magyar nyelvű tankönyvek szerzői a fordított szerzők által művelt tudományterület jelentőségét méltatják, nem felejtik el saját személyüket sem dicsérni, különösen ami az idegen nyelvű (zömmel latin és német) szövegek magyarításában betöltött szerepüket illeti. Megállapítható, hogy minél korábbi a magyar nyelven íródott mű, annál inkább fontosnak tartotta a tankönyv szerzője, illetve fordítója (rendszerint az előszóban, a bevezetőben) taglalni a fordítás szükségességét, nehézségeit. Többen jelzik: tisztában vannak azzal, hogy néhány kifejezés magyarítása vitát fog okozni a tudós emberek körében.

Szilágyi Sámuel⁵ például „A Fordítónak némelly szükséges Jездéseien ezen Munka eránt” címmel hosszasan értekezik nyelvészeti, fordítástechnikai kérdésekről. Tudatában van, milyen fontos, hogy „a Magyar Paraszt gazdának ... maga nyelvén ...

írott Könyvetskéje legyen.” Majd leírja: munkáját úgy fordította, hogy azt a „legegyügyűbb” ember is megértse, ezért az összes idegen kifejezést igyekezett elhagyni, sőt ha egy-egy szót „homályosnak” látott, azt megmagyarázta, dőlt betűvel szedte, csillaggal jelezte. Maradtak azonban még így is idegen szavak, amelyeket nem lehetett lefordítani azon okból kifolyólag, hogy maga a dolog, amelynek a nevét kellett volna magyarítani, nem létezik Magyarországon. A fordító gondosságát mutatja, „...*hogya pedig ezen Fordítás annál helyesebben legyen*”, lektorokat kért fel a fordítás ellenőrzésére.

Varga Márton *A gyönyörű természet* című munkájában⁶ azzal kezdi előszavát, hogy *„Lesznek munkámnak ... tudós betsülői is elegen, de talán ótsárlásokra is itt ott egynéhányra akad.”* Tudatában van azonban munkája jelentőségének, hiszen büszkén vallja: *„Nemzetem dísze, dicsősége ... hogy nem deákul hanem magyarul írtam. Megmutattam, hogy anya nyelvünk ereje megbírja a 'Filozófiát, hogy lehet Fisikát olly tökéletesen rajta írni, mint a' deák oskolás könyveink vannak. A nyelvnek nyakát nem szegtem sehol is az új szavakban ... Gyárapítsuk nyelvünket szép eggyet értéssel. Ezt megfogják unokáink köszönni.”*

Fél évszázaddal később, a 19. század közepére beértek a magyar nyelv megújítása érdekében hozott törekvések. Losonczy Istvánnak 1846-ban, a Trattner Nyomdában nyomott Hármaskis Tükre már olyan szép magyar nyelven íródott, hogy azt a mai diákok is gond nélkül megértik. Szerzőnk azonban még ekkor is (a magyar nyelv 1844-es törvénybe iktatását követően) a magyar nyelvről, annak szükségességéről értekezik tankönyve bevezetőjében. Miközben méltatja V. Habsburg Ferninándot, mivel *„ismét helyreállítá Nemzeti Nyelvünket az Oskolákban is”*, nem mulasztja el megemlíteni, hogy tanítani csak magyar nyelven érdemes a diákokat, mert a latin nyelvű oktatás a többség számára gyötrelmes. Kevesek (*„a kitűnő szép talentomuak”*) képesek csak a tudós nyelv elsajátítására, a falusi és városi gyermekeket ezért magyar nyelvű könyvekkel kell ellátni. Sőt, Losonczy István arra buzdítja előszavában a kiadókat, hogy e magyar nyelvű könyvecskéket árassák minél olcsóbban, mert azokat nemcsak a *„Növendő Ifjúság, hanem a' Szülők is édes-örömmel olvasgatják.”*

A tankönyvek tudományterületi megoszlása

A tankönyvek az akkori tudományos élet szinte minden fő területét, a tudományok fő- és alágát felölelik. Csoportosíthatóságuk az akkori tudományok differenciáltsági szintjét mutatja.

Hiába is keresnénk a mai tankönyvekre jellemző műfaji sajátosságokat. A korabeli tankönyvek mindenek előtt kompendiumok, szöveggyűjtemények, esszé típusú tankönyvek, az alsó- és középfokú oktatás számára készültek pedig olvasókönyvek, katekizmusok voltak. A tankönyvek didaktikai apparátusa nem vehető össze a maiakéval, hiszen akkoriban még kevés hangsúlyt fektettek arra, hogy a tankönyvekben foglalt ismeretek a tanulók számára minél könnyebben elsajátíthatóak legyenek. Éppen ezért hiába keressük az ú.n. didaktikai apparátus (képek, térképek, grafikonok, ábrák, színes illusztrációk, stb.) tudatos pedagógiai alkalmazását. A korabeli tankönyvek egyértelműen (összhangban az akkori nevelésmérettel és gyakorlattal) az ismeretközvetítő (frontális) oktatást, és az ezt

alkalmazó tanári munkát támogatták. A tankönyvek többsége ezért nemcsak a diákoknak, hanem a tanároknak is szólt, mintegy tanári kézikönyvként szolgált. A tankönyvekben (kivéve a katekizmus jellegűeket) nincs kérdés, a tanulói elsajátítást nagy részben a tanári magyarázat és instrukció segítette. Az illusztrációk száma is kevés (ez nyilván összefüggött az akkori nyomdatechnikai kapacitásokkal), amennyiben mégis van illusztráció, azok általában a címlapon, illetve függelék formájában a tankönyv végén található. A tankönyvből tanulók számára a legtöbb segítséget a logikus, világos tagolás (tananyag elrendezés), a fontosabb megtanulandó szavak jegyzéke, illetve a latin szavak, kifejezések magyar megfelelőjének a felsorolása adta. Feltétlenül említést érdemel, hogy a korabeli tankönyvek szerzői jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek arra, hogy a tanulóikat ösztönözzék a tanulásra. A mai pedagógia által motivációnak nevezett eszközök széles skáláját alkalmazták, amikor az előszóban, egy-egy fejezet mottójában, valamint a tankönyvi szövegben folyamatosan a dolgok megismerésére, a világ, a természet, az ember megértésére ösztönözték a tankönyvek olvasóit, és a felvilágosodás elkötelezett híveiként nagy érzelmi elkötelezettséggel tettek hitet az emberi tudás értéke mellett.

Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk a hajdani pécsi püspöki könyvtár tankönyvkollekcióját. Megállapítottuk, hogy a tankönyvek történeti elemzése a neveléstörténet ritkán művelt területe, és hogy a korabeli tankönyvek sok szempontú elemzése gazdagíthatná a művelődéstörténeti kutatásokat. Mivel a tankönyv a maga történetiségében megragadható dokumentum, ezért alkalmas annak vizsgálatára is, hogyan tükröződik benne elmúlt korok szellemisége, tudományos szemlélete, nyelvi reprezentációja. A tanulmány bemutatta a püspöki könyvtár tankönyv-kollekciójának kronológiai, nyelvi és tudományterületi megoszlását, főbb jellemzőit, majd néhány kiválasztott tankönyv bemutatásán keresztül rávilágítottunk a felvilágosodás nyelvújító mozgalomának a magyar nyelv iskolai tanításáért vívott küzdelemmel való összekapcsolódására. E tények ismeretében állíthatjuk, hogy a magyar nyelvű oktatásért folytatott harc fontos elemét képezték a magyar nyelven megírt, kiadott és az oktatásban alkalmazott tankönyvek.

Jegyzetek

- 1 Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995.
- 2 I.m.: 18.
- 3 A Pécsi Egyetem Könyvtárában őrzött Klimó Könyvtár katalógusának I. kötetét, a könyvek szerzői betűrendes katalógusát Móró Mária Anna állította össze. *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa*. Összeállította Móró Mária Anna. Budapest: Tarsoly, 2001. (*A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 1. rész*)
- 4 Az adatbázis winISIS rendszerben tartalmazza a bibliográfiai rekordokat.
- 5 Az Austriai paraszt Iffjúságot a' jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske Melly irattatott Német Nyelven Wiegánd Jánostól. 1774. [Ford.:Szilágyi Sámuel]

- 6 A' Gyönyörű természet tudománya magyarázta a' Tüneteményekből, és az új feltalálásokból Nemzete 's az Ifjúság javára Varga Márton. I. kötet, 1808. Nagyváradon.

Ágnes Fischer Dárdai: Old books in the Klimo episcopal library in Pécs

György Klimó was the Bishop of Pécs 1710-1777. The collection of his library is a rarity under the european traditional libraries whose objects are not to lend but to preserve. The number of its textbooks, more exactly, scientific books, which were used as a textbook were significant. After a short historical introduction about the beginnings of textbook literature the author analyses the volumes, which was published 1777-1848, of this library. In the electronic version of this journal bookreviews of the most important books of this library can be read and their title pages and some of their illustrations are displayed.

Frau Fischer Ágnes Dárdai: Altertümliche Bücher in der Fünfkirchner Bischöflichen Bibliothek

In der – auch nach europäischem Maß seltener – Büchersammlung des Fünfkirchner Bischofs György Klimó (1710-1777) ist die Zahl der Lehrbücher (genauer gesagt der als Lehrbuch funktionierenden wissenschaftlicher Bücher) sehr bedeutsam. Der Verfasser des Artikels stellt kurz die Herausbildung der Literatur über die Lehrbücher dar, dann geht er zur Analyse des in der Bibliothek vorgefundenen – zwischen 1777 und 1848 erschienen – Lehrbuch-Bestandes über. Eine Darlegung der wichtigsten in der Bibliothek auffindbaren Lehrbücher – mit Vorlegung derer Titelseite und einiger Illustrationen – ist in der elektronischen Ausgabe unserer Zeitschrift zu lesen.

A tanulmányhoz kapcsolódó tankönyvek ismertetése és azok címlapjai az Elektronikus Könyv és Nevelésben találhatóak.